

El procés d'incorporació a la lexicografia catalana dels vegetals americans des del *Diccionari de la llengua catalana* de Pere Labèrnia al *Diccionari general de la llengua catalana* de Pompeu Fabra

RAMON MARRUGAT CUYÀS

Llicenciat en filologia catalana per la Universitat Rovira i Virgili

1. LA PARTICULARITAT DELS VEGETALS VINGUTS D'AMÈRICA

L'impacte lèxic de l'arribada al domini català dels vegetals americans va ésser, i és, immens, tot i que només sigui una petita part de les prop de 120.000 espècies que hom calcula en la flora americana i que aportí un ben migrat testimoni de la diversitat de les 1.600 llengües inventariades en el moment del descobriment, que podria haver arribat a un gruix força notable si cadascun dels vegetals importats hagués anat acompanyat de l'entorn cultural original.

I, tanmateix, les conseqüències de l'allau van afectar en gran manera la vida quotidiana, en incorporar una realitat que havia de transformar radicalment tant els hàbits alimentaris com les relacions afectives amb el territori, en modificar-ne substancialment el paisatge.

A les nostres terres, l'arribada es produïa de totes les maneres possibles: des de la subtilesa de la incorporació en la vegetació mediterrània de l'*atzavara* (*Agave americana*) i la *figuera de moro* (*Opuntia ficus-indica*), a l'esclat explosiu que es va produir en els hàbits urbans per causes com la de la *xocolata* derivada del *cacau* (*Theobroma cacao*) o pel consum de *tabac* (*Nicotiana tabacum*).

El desembarcament americà va incidir visiblement en els més diversos camps de l'activitat humana, com, per exemple:

a) En l'alimentació, amb el consum massiu de *tomàquets* (*Lycopersicon esculentum*), *fesols* (*Phaseolus vulgaris*), *pebrots* (*Capsicum annuum*), *patates* (*Solanum tuberosum*) i tants d'altres productes imprescindibles avui a la taula.

b) En la indústria tèxtil, amb la utilització de les fibres de la *pita* (*Agave americana*) o el *sisal* (*Agave sisalana*).

c) En la medicina, des de l'aprofitament de les propietats de la *quina* (*Cinchona*) a l'ús de la *marialluïsa* (*Lippia triphylla*) com a remeiera.

d) En la indústria de la fusta, amb la incorporació al mobiliari de la bellesa i els avantatges de la *caoba* (*Swietenia mahagoni*) o la *xicranda* (*Jacaranda mimosifolia*), i del *roure americà* (*Quercus rubra*) per a la boteria.

e) En la jardineria, des de la versatilitat de les *buguenvil·lees* (*Bougainvillea aurantiaca*), a la gran varietat cromàtica de flors com la *dàlia* (*Dahlia variabilis*), la *passionera* (*Passiflora caerulea*), la *begònia* (*Begonia semperflorens*) i tantes d'altres.

f) En la gastronomia, amb la satisfacció que proporciona al plaer dels gurmets, l'àmplia diversitat especiera que va de la *vainilla* (*Vanilla planifolia*) al *pebre de Jamaica* (*Pimenta dioica*).

g) En les addiccions, amb l'extensió del consum del *tabac* (*Nicotiana tabacum*) i de la *coca* (*Erythroxylum coca*).

h) En la vegetació urbana, amb el conreu de tants arbres americans com la *tipuana* (*Tipuana tipu*) o el *pebrer bord* (*Schinus molle*).

i) Al comerç i la indústria, amb la polivalència del *cautxú* (*Hevea brasiliensis*).

Hom té ja notícia de l'aclimatació a València, als anys seixanta del segle XVI, de plantes com ara el *mamei* (*Mammea americana*), el *gira-sol* (*Helianthus annuus*) i el *copaier* (*Copaifera* ssp.)¹ i dels intents, des del segle XVI, d'establir-hi jardins botànics, que podrien haver estat ja veritables caps de pont per a la introducció d'espècies foranes, de les quals també hi ha constància del conreu del *xirimoier* (*Annona cherimola*) al segle XVII i del *cacauet* (*Arachis hypogaea*) al segle XVIII.²

Com una taca d'oli, els vegetals americans s'introdueixen en la societat catalana, no solament per la via castellana com hom podria creure, sinó que, en tanta o més gran mesura, des de tots els racons europeus, sobretot a l'empara del corrent il·lustrat del segle XVIII, a partir del qual ja és ben evident la necessitat d'un nou lèxic que moduli l'adaptació a la vida col·lectiva dels canvis socials que se'n derivaven i que hi incidien de la més diversa manera, com en són exemple:

— La creativitat del receptari: el *pa amb tomàquet*, l'*escalivada*, el *xató*, el *cabell d'àngel*...

— La necessitat d'atendre nous usos massius com el del blat de moro per a l'alimentació del bestiar: *barrusca*, *canyoca*, *espanotxar*, *farratjó*, *tabissot*...

— Les novetats en el comerç de proximitat: *estancs*, *xocolateries*, *botigues d'ultramarins*...

— La revolució del món agrícola que va comportar la implantació de *peus americans* a la vinya en la lluita contra la fil·loxera: *arrelat*, *llambrusca*, *ripària*...

1. Valderas (1992).

2. Lora (2002).

— El disseny i la fabricació d'estrís per a atendre les noves necessitats: *broquets, pipes, xicres...*

2. L'EVOLUCIÓ DE LA LEXICOGRAFIA CATALANA

La irrupció a Catalunya dels nous productes que, primer lentament i després de manera massiva, es va produir a partir dels segles XVI-XVII, havia de comportar una forta sotragada per a una llengua que, si bé es mantenia viva en l'ús popular, no disposava dels instruments educatius i polítics que en podien assegurar la normalitat en els usos de relació i comunicació.

L'exotisme d'aquest grup de vegetals trasbalsava substancialment el vocabulari dels noms de planta i, per extensió, el d'altres camps semàntics, com els de l'agricultura i l'alimentació, tant pel requeriment de noves accepcions per als mots patrimonials, com per la forta incorporació de mots que no formaven part del cabal lèxic heretat del llatí.

La recepció del nou lèxic es veié necessàriament complicada perquè, en la nomenclatura vegetal, la polisèmia i l'homonímia tenen un rol activíssim: els lliscaments semàntics i les metàfores de substitució són procediments vius de formació de mots, en un panorama enrevessat encara més pels usos sinecdòquics i metonímics. D'altra banda, els habituals compartiments dialectals hi són particularment accentuats per raons climàtiques i d'hàbitat.³

A la presència esporàdica de vegetals americans en la lexicografia dels segles XVI i XVII, cal sumar-hi la discontinuïtat, com per exemple va passar amb els noms de *figuera de les Índies* i *pala* per a l'espècie *Opuntia ficus-indica*, que tot i estar ja compresos en el *Thesaurus puerilis* d'Onofre Pou (1600), estaven absents un segle després en el *Gazophylacium* de Joan Lacavalleria (1696).

Malgrat els entrebancs, la incidència en la lexicografia no tenia aturada, amb un increment quantitatiu molt constatable en la plenitud del diccionari de Labèrnia (1839), que és el gran lèxic de la Renaixença i pràcticament l'únic que a Catalunya gaudí de prestigi i autoritat en el segle XIX.

Efectivament, aquest diccionari representa un gran salt endavant, si tenim en compte que partíem dels escassos sis mots referits explícitament a espècies inequívocament americanes que havia recollit el *Gazophylacium* (*brasil, fasol, girasol, pebrot, tabaco, xocolata*), un nombre ben escàs, encara que el podríem incrementar fins a la quinzena si hi comptem la incertesa de les homonímies (*amaranta, aristologia, bàlsem, benjuhy, canyella, carabassa, càssia, estorach, plàtano*).

3. Marrugat (2012, p. 406-407).

Com s'incorporen els nous mots i les accepcions a la lexicografia? Si generalment són recollits de manera natural del parlar popular, també, de vegades, es recorre a recursos morfològics interns de la llengua, com ara l'addició del sufix patrimonial *-er -era* quan hi ha un radical americà: *xirimoier* de *xirimoia*, *tomaquera* de *tomaca*, *cacauer* de *cacau* i, de la mateixa manera, *papaier*, *guanabaner*...

Quan no hi ha a l'abast el mot americà, el lexicògraf ha de recollir la creativitat popular del recurs al lliscament semàntic a partir de la semblança amb una espècie autòctona, de vegades amb el complement d'un qualificatiu que n'identifiqui la forasteria: *blat de l'Índia*, *blat de moro*, *panís de l'Índia* (*Zea mays*); *figuera de moro* (*Opuntia ficus-indica*), *pinya americana* (*Ananas comosus*); és aquest un procediment que, al seu torn, es fa extensible més endavant a noms naturalitzats: *patata de Màlaga* (*Ipomoea batatas*).

Podríem classificar de cinc maneres l'etimologia dels noms atorgats a les plantes procedents d'Amèrica:

a) Adaptació d'un ètim procedent d'una llengua americana: *cacau*, *patata*, *tabac*...

b) Lliscaments semàntics a partir de noms ja existents en la flora autòctona: *atzavara*, *panís*, *trumfa*...

c) El mètode composicional: *aromer americà*, *auró del sucre*, *blat de moro*, *patata de Màlaga*...

d) La creativitat metafòrica: *bellaombra*, *flor de la passió*, *gira-sol*, *meravella*, *mongeta*...

e) Noms procedents de bateigs científics: *buguenvíllea*, *dàlia*, *estèvia*, *magnòlia*...

3. LA CONSTRUCCIÓ D'UNA LEXICOGRAFIA CIENTÍFICA BOTÀNICA EN CATALÀ

Hi ha un tombant decisiu en la botànica catalana quan Antoni Josep Cavanilles (1795-1799) incorpora la metodologia linneana, perquè inicia un camí científic que ja no deixaren altres lexicògrafs com Ciprià Costa (1868), el mallorquí Francesc Barceló i Combis (1878-1881), Vayreda, Joan Cadevall, Sallent (1929), etc., tots ells precursors de la gran figura de Pius Font i Quer; un camí que han continuat, després, noms de la vàlua de Masclans (1954), Bolòs (1970), Riera (2000) i tants d'altres.

Una forta embranzida la va donar la publicació, el 1868, del *Diccionari suplement de tots los diccionaris publicats fins ara de la llengua catalana* revisat per Antoni Ciprià Costa, tan complementari del diccionari de Labèrnia, que fins i tot aparegué com un apèndix amb el mateix format, una funció que reblava la no inclusió de mots repetits.

La gran aportació d'aquest lèxic és l'allau de mots provinents de l'àmplia visió panoràmica que dels mons científic i etnogràfic havia obert l'enciclopedisme del segle de les llums, tot i l'inconvenient del calc sistemàtic poat en la lexicografia francesa sense adaptació crítica, motiu pel qual bona part dels nous mots ja no van tornar a aparèixer mai més en la lexicografia posterior, sigui perquè no podien superar la garbellada necessària, sigui perquè la insuficiència informativa no els fa identificables.

En el suplement de Costa hi trobem les úniques referències lexicogràfiques catalanes de molts de gèneres, com en els casos de *Aldina* i de *Almeidea*. En canvi, la pobresa de dades d'alguns articles en priva la identificació, com és el cas de prop d'un centenar de noms de planta que atribueix a procedència americana.

Tot amb tot, diferències i excessos a banda, aquest suplement venia a ser, amb relació al diccionari de Labèrnia, com la contribució que més endavant farien Pius Font i Quer i Manuel de Garganta a la publicació del diccionari normatiu, feta a petició de Pompeu Fabra en una sàvia decisió, perquè, com apuntava Francesc Masclans (1954, p. 24): «No és exagerat d'afirmar que sense el concurs de l'aciençat en matèria de Sistemàtica vegetal, tota obra de compilació de noms vulgars de planta resulta inicialment fallada».

Aquesta és la clau de volta del procés, perquè si és raonable de demanar als lexicògrafs que passin el material recollit pel sedàs de la quantitat, hem de convenir que en el discerniment de la qualitat és imprescindible la mà dels botànics.

Precisament per aquest motiu, i malgrat la gran aportació dialectal, la manca d'assessorament botànic al *Diccionari català-valencià-balear* (DCVB) és especialment dolorosa, amb fets ben xocants, com que després de la correcta definició de *dacsa* com a «planta gramínia de l'espècie *Zea mays*» i de remetre-la a l'article sobre el *blat de moro*, posi com a exemple d'ús una citació del *Tirant*, visible anacronisme per a un producte vingut d'Amèrica. El mateix passa en altres articles, com en el de l'*atzavara* (*Agave americana*), on l'exemple proposat és un manuscrit del segle xv.

La millora del *Diccionari general de la llengua catalana* (DGLC), a banda del saber fer de Pompeu Fabra, és la presència de dos botànics amb recursos de lingüista de la talla de Miquel de Garganta, que redactava els articles, i de Pius Font i Quer, que els supervisava.

Hem de pensar que la incorporació dels nous mots no era solament una qüestió taxonòmica, o sigui, l'afegit d'una llista de plantes, perquè cadascun dels nous productes, en grau i intensitat diferents, anava molt més enllà en la incidència en la vida quotidiana, amb petjades notòries en la terminologia de l'agricultura, del comerç i de la indústria.

L'aportació significativa que van fer Pompeu Fabra i els seus col·laboradors a la lexicografia botànica catalana es va basar en l'adopció i racionalització de la terminologia morfològica i taxonòmica que havien preparat Cadevall i Font i

Quer,⁴ amb el doble propòsit de la sistematització del mètode científic, tant en la selecció del lèxic com en la redacció dels articles del DGLC, en els quals és notable l'esforç de racionalitat que es concreta en la regularitat de llur disposició.⁵ És una fita més del procés d'avenç de la lexicografia botànica catalana, que culmina satisfactòriament amb l'aparició de l'obra *Els noms vulgars de les plantes a les terres catalanes*, de Francesc Masclans (1954), contemporània a la segona edició del DGLC.

4. L'IMPACTE EN LA LEXICOGRAFIA

Aquesta comunicació forma part d'un estudi més ampli a l'entorn del tema «L'adaptació a la llengua catalana dels noms dels vegetals procedents d'Amèrica i llur incidència en la lexicografia», per al qual ha estat necessària una prospecció lexicogràfica que ha recollit mots i accepcions de diversa índole:

- Cultismes botànics: noms de família i de gènere...
- Lexicografia històrica: *a)* noms de planta; *b)* morfologia vegetal, *c)* derivacions: noms intensius, col·lectius, adjectius i verbs.
- Creativitat lèxica: *a)* l'agricultura; *b)* l'alimentació, la cuina, la medicina, les addicions, i *c)* el comerç i la indústria.
- Homonímia i lliscaments semàntics: al món vegetal i a altres camps.
- Fraseologia: locucions, parèmies, endevinalles, cançoners...

L'esforç principal ha estat haver de delimitar quines espècies hi estan involucrades en haver de partir d'una bibliografia molt diversa i sovint confusionària, amb el resultat que fins al moment —i ja no és creïble que canviï gaire en la conclusió de la recerca— hem identificat en la lexicografia catalana l'acollida, entre taxons i terminologia de l'entorn cultural que han generat, a mots i accepcions relatius a 429 espècies diferents. Aquestes espècies amb productivitat lèxica s'han de reduir a 346 si ens limitem al període que acaba en la publicació de la segona edició del DGLC de Pompeu Fabra.

Si tenim en compte només els noms de planta (compresos els dialectals), dels 142 recollits en el diccionari de Labèrnia, passem als 312 del DCVB i als 217 del DGLC. Una visió més exacta del recompte la donaria si afegíssim al diccionari de Labèrnia els 195 noms de vegetals americans identificats en el suplement de Costa, amb una seqüència de disminució motivada per l'establiment de criteris de selecció més acurats.

Un resum succint de les dades lèxiques recollides ens facilita les dades següents:

4. Font i Quer (1937).

5. Marrugat (2012, p. 408-412).

— Les 346 espècies americanes que recull la lexicografia catalana fins al DGLC de Pompeu Fabra han donat lloc a 2.420 mots i accepcions (descomptats els cultismes botànics de família, gènere i espècie).

— Mots i accepcions de noms de planta: 904 (dels quals n'hi ha 142 al Labèrnia, 195 al Costa, 312 al DCVB i 217 al DGLC).

— Mots i accepcions de la morfologia vegetal: 503 (dels quals 87 al Labèrnia, 50 al Costa, 376 al DCVB i 73 al DGLC).

— Mots i accepcions formats amb els recursos interns de la llengua: 84 col·lectius, 126 adjectius, 182 intensius, 19 verbs, que fan un total de 411 (dels quals 48 al Labèrnia, 15 al Costa, 278 al DCVB i 77 al DGLC).

— Mots i accepcions provinents de la creativitat lèxica: 52 de l'agricultura, 153 del comerç i la indústria, 218 de l'alimentació, la cuina, la medicina i les addiccions, que fan un total de 423 (dels quals 54 al Labèrnia, 54 al Costa, 210 al DCVB i 104 al DGLC).

— Mots i accepcions homònims i lliscaments semàntics: 83 del món vegetal i 96 en altres camps lèxics, que fan un total de 179 (dels quals 35 al Labèrdia, 1 al Costa, 118 al DCVB i 40 al DGLC).

— També en la lexicografia d'aquest període i d'aquest grup d'espècies, hem recollit 80 locucions i 35 parèmies.

Les millores que va haver de fer el *Diccionari de la llengua catalana* de l'Institut d'Estudis Catalans (DIEC) del DGLC no van ser res més que donar continuïtat a l'afany de precisió que ja havia volgut Fabra per al seu diccionari, i de pas donar compliment a la voluntat expressada en la introducció que fos «l'obra que [...] pot realment ésser considerada com el *canemàs* del futur Diccionari de l'Institut.» (Fabra, 1954 [1932], p. VIII).

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- BARCELÓ I COMBIS, Francesc (1878-1881). *Flora de las Islas Baleares: seguida de un diccionario de los nombres baleares, castellanos y botánicos de las plantas espontáneas y de las cultivadas*. Palma: Gelabert.
- BIGAS, Montserrat; MILIAN, Marta (1996). *Anàlisi morfolèxica dels noms de planta*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- BOLÒS, Oriol de (1970). «La formació del llenguatge botànic català». *Estudis Romànics* [Barcelona], vol. XIII, p. 209-224.
- (1985). «Consideracions sobre la terminologia científica catalana i el seu ús». *Butlletí de la Institució Catalana d'Història Natural* [Barcelona], núm. 50, p. 391-394.
- CASASSAS, Oriol (2008). *El llenguatge de les ciències i Pompeu Fabra*. Barcelona: Fundació Universitat Catalana d'Estiu.
- CAVANILLES, Antonio Joseph (1795-1799). *Observaciones sobre la historia natural, geografía, agricultura, población y frutos del Reyno de Valencia*. Madrid: Imprenta Real.

- COLÓN, Germà; SOBERANAS, Amadeu-J. (1991). *Panorama de la lexicografia catalana*. 2a ed. Barcelona: Enciclopèdia Catalana.
- COSTA, Antonio Cipriano (1868). *Diccionari suplement de tots los diccionaris publicats fins ara de la llengua catalana*. Barcelona: Germans Espasa.
- DCVB = ALCOVER, Antoni M.; MOLL, Francesc de B. (1930-1968). *Diccionari català-valencià-balear*. Palma: Moll. 10 v.
- DGLC = FABRA, Pompeu (1954 [1932]). *Diccionari general de la llengua catalana*. 2a ed. Barcelona: A. López Llausàs.
- DIEC = INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS (2007 [1995]). *Diccionari de la llengua catalana*. 2a ed. Barcelona: Edicions 62: Enciclopèdia Catalana.
- FONT I QUER, Pius (1937). «Glossari». A: CADEVALL, Joan. *Flora de Catalunya*. Vol. VI. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, p. 375-420.
- GARGANTA, Miquel de (1968). «La botànica en el diccionari Fabra». *Revista de Palafrugell* [Palafrugell], núm. 7, p. 3-4.
- LABÈRNIA I ESTELLER, Pere (1839-1840). *Diccionari de la llengua catalana ab la correspondència castellana i llatina*. Barcelona: Estampa dels Hereus de la V. Pla. 2 v.
- LACAVALLERIA I DULAC, Joan (1696). *Gazophylacium catalano-latinum: Dictiones phrasibus illustratas, ordine literario comprehendens: Cui subijcitur irregularium verborum elenchus*. Barcelona: Apud Antonium Lacavalleria.
- LORA GONZÁLEZ, Ángel (2002). *La diversidad vegetal del Nuevo Mundo: consecuencias etnobotánicas del descubrimiento de América*. Córdoba: Universidad de Córdoba.
- MARRUGAT CUYÀS, Ramon (2012). «Observacions sobre el *Diccionari general de la llengua catalana* de Pompeu Fabra i la normalització del llenguatge botànic català». A: PRADILLA CARDONA, Miquel Àngel (ed.). *Fabra, encara: Actes del III Col·loqui Internacional «La lingüística de Pompeu Fabra» (Tarragona, 17, 18 i 19 de desembre de 2008)*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, p. 405-412.
- MASCLANS I GIRVÉS, Francesc (1954). *Els noms vulgars de les plantes a les terres catalanes*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- PÉREZ SAMPER, María de los Ángeles (1995). «La integración de los productos americanos en los sistemas alimentarios mediterráneos». A: *La Mediterrània, àrea de convergència de sistemes alimentaris (segles v-xviii)*. Palma: Institut d'Estudis Balearics, p. 89-99.
- POU, Onofre (1600). *Thesaurus puerilis*. Edició digitalitzada de la Biblioteca de Catalunya.
- RIERA I FONTS, Carles (2000). *El lèxic científic català de la botànica*. Barcelona: Claret.
- RIERA I FONTS, Carles; VALLÈS XIRAU, Joan (ed.) (1991). *Pompeu Fabra, Pius Font i Quer i Miquel de Garganta: Un epistolari fonamental per a la lexicografia científica catalana (1928-1953)*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- SALLEN I GODÉS, Àngel (1929). «Els noms de les plantes». *Butlletí de Dialectologia Catalana* [Barcelona: Institut d'Estudis Catalans], vol. xvii, p. 3-45.
- VALDERAS, J. M. (1992). «Descubrimiento europeo de la flora americana». *Investigación y Ciencia* (octubre), p. 74-81.